

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Eskişehir Osmangazi University Faculty of Theology
ISSN: 2147-8171
Cilt / Volume: 6 • Sayı / Issue: 11 • Sayfa / Pages: 309-342

Ahmed b. İsâ b. Zeyd ve Emâlî Adlı Hadis Eseri Üzerine Bir İnceleme

A Review on Ahmad b. 'Isâ b. Zayd and His Work Called Amâlî

Dr. Mustafa TANRIVERDİ

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
PhD, Eskişehir Osmangazi University, Institute of Social Sciences,
Eskişehir, Turkey
mustafa.226@hotmail.com
orcid.org/0000-0003-3329-0019

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 09.07.2019
Kabul Tarihi / Accepted : 17.09.2019
Yayın Tarihi / Published : 20.09.2019

Atıf Bilgisi / Cite as: Tanrıverdi, Mustafa. "Ahmed b. İsâ b. Zeyd ve Emâlî Adlı Hadis Eseri Üzerine Bir İnceleme", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (Eylül 2019): 309-342.
<http://doi.org/10.5281/zenodo.3451395>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
/ This article has been reviewed by two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /Eskişehir Osmangazi University, Faculty of
Theology Bütün hakları saklıdır. / All right reserved. <http://dergipark.gov.tr/esoguifd>

Ahmed b. İsa b. Zeyd ve *Emâli* Adlı Hadis Eseri Üzerine Bir İnceleme¹

Öz ► Bu makale, Ahmed b. İsa b. Zeyd (ö. 247/861) ve onun *Emâli* adlı eseri hakkındadır. Ahmed b. İsa, Zeydiyye mezhebinin III. (IX.) asırdaki en önemli muhaddislerinden biridir. *Emâli* adlı eser ise Zeydî geleneğin oluşum döneminde tasnif edilen en erken mevsum hadis eseri hüviyetine sahiptir. Bu anlamda *Emâli*, ihtiva ettiği rivâyet seçkisiyle mezhebin hadis literatürüne ilişkin önemli kaynakların başında gelmektedir. Bu çalışmada önce Ahmed b. İsa'nın hayatına dair birtakım bilgiler verilecek daha sonra da *Emâli* adlı eserin kaynakları ve tasnif metodu incelenecektir. Ehl-i Beyt merkezli rivâyet ve görüşlerin yer aldığı *Emâli*'nin teknik özelliklerini ortaya koymaya çalışacağımız bu makalenin Zeydiyye mezhebinin hadis tarihi ve literatürünün bilinmeyen çeşitli yönlerine ışık tutması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Ahmed b. İsa, Zeydiyye, Muhaddis, *Emâli*, Ehl-i beyt, Tasnif

A Review on Ahmad b. Isā b. Zayd and His Work Called Amālī

Abstract ► This article is about Ahmad b. Isā b. Zayd (d. 247/861) and his work called Amālī. Ahmad b. Isā is one of the Zaydī muhaddiths in the III. (IX.) century. Amālī has the identity of the earliest authentic hadith work which was classified during the formation period of Zaydī tradition. As such Amālī is one of the most important sources of the hadith literature of the sect with its narrative selection. In this study, firstly information about Ahmad b. Isā will be given and then the sources and classification method of Amālī will be examined. This article, which will try to reveal the technical features of Amālī, a collection of narratives and views based on Ahl al-Bayt, is intended to shed light on the unknown aspects of the hadith history and literature of the Zaydiyya sect.

Keywords: Hadith, Ahmad b. Isā, Zaydiyya, Muhaddith, Amālī, Ahl al-Bayt, Classification.

Extended Summary

Ahmad b. İsa (d. 247/861) is an important figure in the history of Zaydī imams, both politically and scientifically. He like many imams of the Zayd tradition Zayd b. Ali (d. 122/740) adopted the attitude of political struggle. Such that he led a rebellion against the administration during the Abbāsīd caliph Harun al-Rashid. However, his rebellion to seize power in the name of Zaydī

¹ Bu makale, 12.06.2019 tarihinde kabul edilen "Zeydī Muhaddis Ahmed b. İsa'nın *Emâli* Adlı Eserinin Kaynakları ve Tasnif Metodu" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "The Resources and Classification Method of Zaydī Muhaddith Ahmad b. Isā's Work Called Amālī".

groups failed and was imprisoned by the administration. This political failure was an important breaking point in Ahmad b. 'Isâ's life. After he escaped from prison, he was no longer actively involved in any rebellion. Ahmad b. 'Isâ who was subject to the strict follow-up of Abbasid administration, had to choose a reclusive life in Basra. Along with the small-scale Zaydî subjects who turned to him in this region, he led a life away from politics and turned to scientific activities.

Ahmad b. 'Isâ, who has few teacher-student networks due to political and social conditions, created a work named *Amâlî* thanks to his closest student Muhammad b. *Mansûr al-Murâdî* (d. 290/903). He had the hadiths and views of the Ahl-i Bayt range from the imam and râvî group to him, dictated his student to *al-Murâdî* and formed *Amâlî*.

This work is the earliest source of hadiths classified during the formation period of Zaydî tradition. Researchers who made determinations regarding Zaydî literature stated that *Amâlî* was the earliest authentic hadith-fiqh work of the this sect. Such that considering the controversy over the belonging of *Mecmû* to Zayd b. Ali (d. 122/740), *Amâlî* comes to the fore as the earliest genuine work of Zaydî hadith literature. In this context, since this sect is one of the first examples of hadith accumulation, *Amâlî* has a great importance for Zaydî hadith literature.

Ahmad b. 'Isâ's time period coincides with the most intense period of the hadith classification movement. However, II. (VIII.) beginning of the century began to be seen in the work of the sunan style, III. (IX.) by the middle of the century has become a settled classification movement with its own rules. Therefore, the stage in which *Emâlî* emerged corresponds to a period in which sort of sunan was quite famous among the sorting activities. In this context, it can be said that in terms of form and content, *Amâlî* is a kind of sunan.

There are no tariqs or narratives other than Ahl al-Bayt in the narrations or cavilions transmitted through Ahmad b. 'Isâ in the formation of *Amâlî*. All narrations and judicial opinions conveyed in the work are based on the Ahl al-Bayt imams and ulema. In this sense, it is seen that most of the narrations in *Amâlî* have a similar isnad scheme. Although a small part of these, was transferred by different deed, the group of narrator is still composed of the Ahl al-Bayt ulema.

Another issue that can be considered important in terms of the sources and classification system of *Amālī* is the intervention of *al-Murādi*, the compiler, to the work. Such that with his additions and intervention, the work has gained a new look in terms of shape and content. Because *al-Murādi* made some interventions to *Amālī* by adding the hadiths and opinions obtained from the channels other than Ahl al-Bayt line to the work and adding some new sub-titles (*bāb*) to the book titles (*kitāb*). Although the narrative material he added consisted of a supportive and complementary selection of his teacher Ahmad b. 'Isā's narrative and judicial opinions, with this intervention, *al-Murādi* distanced himself from the method he used to compile the Ahl al-Bayt narrations. Naturally, this means that some hadiths and views in the work are conveyed through various deed structures in which Ahmad b. 'Isā is not included.

It is understood that in the background of *al-Murādi*'s contribution and additions to the work, his teacher Ahmad and his sect adopted different approaches within the sect. Because Ahmad b. 'Isā adopted the Jarudī movement within the sect, his narratives and views he received in his work were limited to the transfers from the Ahl al-Bayt imams and narrators. Whereas, his student *al-Murādi* included works and narratives of various segments including Sunnī cultural basin as well as narrations originating from Ahl al-Bayt due to the Batrī understanding he adopted in Zaydī tradition.

After the addition of *al-Murādi*, the work contains various texts from the narrators that the Sunnī tradition attaches importance to from outside the Ahl-i Bayt range. This indicates that the Shiite and Sunnī segments in *Amālī*'s situation have a common hadith culture in terms of meaning (*mana*), although not in terms of words (*matn*). The fact that the first authentic hadith book of Zaydī tradition has a content reflecting the narratives and views of both sections makes it different from the other works classified in the same period. These features reveal that *Amālī* is a work that should be examined in various aspects.

Giriş

Ahmed b. İsâ, gerek Zeydî geleneğın teşekkülü gerekse hadis birikimi açısından önemli bir isimdir. Ehl-i beyt kaynaklı rivâyet ve görüşleri içeren *Emâlî* adlı eseri ise Zeydiyye nezdinde ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Öyle ki bu eser,

Zeyd b. Ali'ye (ö. 122/740) nispet edilen *el-Mecmû'* ve Yahya b. Hüseyin'e (ö. 298/911) ait *el-Ahkâm* adlı eserlerle birlikte mezhebin hadis-fıkıh alt yapısını oluşturmaktadır. Ancak Zeydî muhaddis Ahmed b. İsâ ve onun *Emâli* adlı eseri, Sünnî kültür havzası içerisinde yeterince tanınmamaktadır. Erken dönem Zeydîliğin hadis birikimini yansıtmaya bakımından mezhep açısından önemli bir yere sahip olan bu eser hakkında Sünnî hadis literatüründe yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bu bakımdan Ahmed b. İsâ'nın tanıtılmasına ve *Emâli* isimli eserin teknik özelliklerinin incelenmesine ihtiyaç vardır. Dolayısıyla bu makalede hadis tarihi ve edebiyatı sahasında Zeydiyye mezhebine ilişkin karanlık kalmış bir nokta aydınlatılmaya ve bu sahada yapılacak araştırmalara katkı sağlamaya çalışılacaktır.

1. Ahmed b. İsâ'nın Hayatı, Siyasî ve İlmî Yönü

1.1. Hayatı

Ebû Abdillâh² künyesi ile tanınan Ahmed b. İsâ, 157/774'te Kûfe'de doğmuştur.³ Ahmed b. İsâ, II. (VIII.) asrın son yarısı ile III. (IX.) asrın ilk yarısını içine alan bir dönemde yaşamıştır. Neseb bakımından Hz. Peygamber'in (sav) soyundan gelmektedir. Tam adı Ahmed b. İsâ b. Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib olan müellif⁴ ilmî yönüyle temayüz eden faziletli ve saygın bir

² Ali b. Muhammed b. Ali el-Alevî el-Umerî, (ö. 443/105'den sonra), *el-Mecmû' fi ensâbi't-tâlibîn*, thk. Ahmed Mehdevî ed-Dâmiğânî (Kum: Mektebetu Âyetullâhi'l-Uzma, 1380), 389; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer Râzî (ö. 606/1210), *Şeceratü'l-mübâreke fi ensâbi't-tâlibiyye*, thk. Seyyid Mehdi Recâi (Kum: Mektebetu Âyetullâhi'l-Uzma, 1419), 156; Fuâd Sezgin (ö. 2018), *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, Arapça'ya trc. Fehmî Ebû'l-Fadl (Kahire: Câmî'atü'l-İslâmî, 1991), 1: 327.

³ Ebû'l-Ferec Ali b. el-Hüseyin b. Muhammed el-İsfahânî, (ö. 356/967), *Mekâtîlü't-tâlibiyyîn*, thk. Seyyid Ahmed Sakr, 3. Baskı (Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî, 1998), 492; Ali b. İsmâ'îl el-Müeyyed, (ö. 1970), "Mukaddime", *Kitâbu Ra'bi's-Sad'*, thk. Ali b. İsmâ'îl el-Müeyyed (Beyrut: Dâru'n-nefâis, 1410/1990), 1:19.Krş. Ebû Muhammed Muhsin b. Abdilkerîm b. Ali el-Emin el-Âmilî, (ö. 1952), *A'yânu's-Şîa*, thk. Hasan el-Emin (Beyrut: Dâru't-te'âruf, 1983), 3: 56; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1:327; Sârimuddîn İbrâhîm b. Muhammed el-Vezîr, (ö. 914/1508), *el-Felektü'd-devvâr fi 'ulûmi'l-hadis ve'l-fikhi ve'l-âsâr*, thk. Muhammed Yahyâ Sâlim İzzan (San'a, Sa'de: Mektebetü't-türâsi'l-İslâmî, Dâru't-türâsi'l-Yemenî, 1415/1994), 26.

⁴ Ebû'l-Abbâs Cemâlüddîn Ahmed b. Ali b. İnebe, (ö. 828/1424), *Umdetü't-tâlib fi nescbi âli Ebî Tâlib* (Riyad: Mektebetu't-tevbe, 2003), 509; Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali ez-Ziriklî ed-Dımaşkî, (ö.1976), *el-A'lâm kâmusu terâcîmi li eşhuri'r-ricâli ve'n-nisâi mine'l-Arabî ve'l-müsta'rabîn ve'l-müsteşrikîn*, 15. Baskı (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-Malâyn, 2002), 1: 191.

şahsiyettir.⁵ Ehl-i beyt'in önde gelen imamlarından biri olan Ahmed b. İsâ, yaşadığı bölgede el-Hüseynî,⁶ el-'Alevî,⁷ et-Tâlibî,⁸ el-Bağdâdî,⁹ el-Muhtefî¹⁰ gibi nisbelerle meşhur olmuştur. Annesi Hz. Peygamber'in (sav) amcası Hâris'in soyundan gelen Âtike bnt. el-Fadl b. Abdirrahmân b. el-Abbâs b. Rebîa b. el-Hâris b. Abdilmuttalib'tir.¹¹ Babası İsâ b. Zeyd b. Ali b. el-Huseyn b. Ali b. Ebî Tâlib'tir. Kaynaklarda annesi hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Babası İsâ ise Zeyd b. Ali'nin dört oğlundan biridir.¹² Ehl-i beyt nezdinde zühd, takva ve mürüvvet sahibi bir kimse olduğu belirtilen İsâ 109/728'de Medine'de doğmuş,¹³ orada büyüyüp yetişmiş¹⁴ ve 169/785-6'da da Kûfe'de vefat etmiştir.¹⁵

⁵ Müeyyed, "Mukaddime", 1: 19; İsfahânî, *Mekâtîlü't-tâlibiyyîn*, 492.

⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehebî, (ö. 748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 3. Baskı, thk. Şuayb el-Arnâvûd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 293.

⁷ Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn es-Safedî, (ö. 764/1363), *Kitâbu'l-vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvûd, *Türki Mustafâ* (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 2000), 177-178; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 12: 72.

⁸ Ziriklî, *el-A'lâm*, 1: 191.

⁹ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1: 327.

¹⁰ Ahmed b. Muhammed b. Abdirrahmân en-Nessâbî, *Sirâcu'l-ensâb*, thk. Mehdî Recâi (Kum: Kütübhâne-i Umûmî Âyetullahi'l-Uzmâ Mar'âşi, 1409/1998), 106; İbn 'Inebe, *Umdetü't-tâlib*, 509; Râzi, eş-Şeceratü'l-mübâreke, 157; Ebû Nasr Sehl b. Abdullah b. Dâvûd b. Süleymân el-Buhârî, (ö. 341/952), *Sirru's-silsiletü'l-'Aleviyye*, thk. Seyyid Muhammed Sâdık (Necef: Mektebetü'l-Haydariyye, 1962), 66.

¹¹ Ebû Abdillâh el-Mus'ab b. Abdillâh ez-Zübeyrî, (ö. 236/851), *Kitâbu Nes Ebû Kurayş*, thk. Evariste Lévi Provençal, 3. Baskı (Kahire: Dâru'l-ma'ârif, 1982), 2: 67; 'Umerî, *el-Mecdi fi ensâbi't-tâlibîn*, 389; Müeyyed, "Mukaddime", 1: 19; İsfahânî, *Mekâtîlü't-tâlibiyyîn*, 492; İbn 'Inebe, *Umdetü't-tâlib*, 509. Krş. Emîn, *A'yânu's-Şîa*, 3: 56; Ca'fer Sübhânî, *Bühâs fi'l-mülk ve'n-nihal dirâsetü mevzû'yyeti mukârenci lîmezâhibi'l-İslâmiyye*, 2. Baskı (Kum: Müessesetü İmâm es-Sâdık, 1428/2007), 7: 389-390.

¹² Nâtk Bilhak Ebû Tâlib Yahyâ b. el-Hüseyn el-Hârûnî, (ö. 424/1033), *el-İfâde fi târihi'l-eimmeti's-sâde*, 4. Baskı (Sa'de: Mektebetü Ehlil-Beyt, 2014), 42; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm, (ö. 456/1064), *Cemheretü ensâbi'l-'Arab*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârun, 5. Baskı (Kahire: Dâru'l-ma'ârif, ty.), 56; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî, (ö. 230/845), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 5: 250. Krş. Mahallî, Husameddîn Hamîd b. Ahmed b. Muhammed el-Mahallî, (ö. 652/1254), *el-Hadâiku'l-verdiyye fi menâkibi cimmeti'z-Zeydiyye*, thk. Murtaza el-Mahatvarî (San'a: Mektebetü merkezü Bodru'l-Âlemî, 1423/2002), 1: 241-260; Emîn, *A'yânu's-Şîa*, 7: 125.

¹³ İsfahânî, *Mekâtîlü't-tâlibiyyîn*, 343.

¹⁴ *Vezi'r*, *el-Felekü'd-devvâr*, 32.

¹⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6: 353; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1: 327.

Kaynaklarda Ahmed b. İsâ'nın Muhammed ve Ali adında iki oğlunun olduğu ve soyunun Bağdat bölgesinde bu iki oğluyla devam ettiği zikredilmektedir.¹⁶

1.2. Siyasî Yönü

Ahmed b. İsâ'nın yaşadığı dönem, Alioğulları ile Abbasoğulları arasında çoğunlukla siyasî alanda devam eden bir mücadeleye tanıklık etmiştir. Yönetim gücünü elinde bulunduran Abbasiler, hilâfet hakkının her fırsatta kendilerine ait olduğu iddiasıyla isyana başvuran Ali ahfadını sindirmek istemişlerdir. Tek başlarına istedikleri başarıyı elde edemeyen Zeydî gruplar, merkezî otoritenin zayıflamasıyla birlikte Ali oğullarına sempatisi bulunan ve yönetimden memnun olmayan farklı kesimlerle birlikte hareket etmişlerdir.¹⁷

Ahmed b. İsâ'nın Abbasi yönetimiyle münasebeti ise babası İsâ'nın vefatı sonrası kardeşi Zeyd ile beraber hilafet sarayına getirilmesiyle başlamıştır.¹⁸ Bu süreçteki en çalkantılı zaman dilimini ise hiç kuşkusuz başvurduğu isyan hareketi ve sonrasında gelişen hadiseler oluşturmaktadır. Zira onun en faal olduğu dönem Harun Reşîd (170/786-193/809) dönemidir. Ahmed b. İsâ, bu dönemde Medine'de birtakım isyan hazırlıkları ile gündeme gelmiş ve yönetim aleyhinde yürüttüğü faaliyetler sebebiyle halifeye rapor edilmiştir.

Kanaatimizce Ahmed b. İsâ, Medine'de bulunduğu zaman dilimi içerisinde yönetime muhalif unsurlar tarafından isyana tahrik edilmiş olmalıdır. Çünkü çocukluğunu Abbasi sarayında geçiren ve Harun Reşîd'in himayesiyle Medine'de yetişen birinin tek başına bir isyan hareketi tertip etmesi mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla Zeyd b. Ali'nin torunu olması bakımından Ahmed b. İsâ, potansiyel bir lider olarak görülmüş ve Hicâz havalisinde görüştüğü muhalif kesimler, onun nesep karizmasını kullanarak hilafeti hedef alan bir isyan hareketinin baş aktörü olma konusunda kendisini ikna etmiş olmalıdırlar.

Nitekim Ahmed b. İsâ 186/801'de Abadân bölgesinde bir isyan başlatmış ve Basra civarında etkili olmuştur. Burada muhalif unsurları kendisine biata çağırılmış ve iktidarı hedef alan ayaklanma girişiminin toplumsal tabanını güçlendirmiştir. Fakat sonrasında yeterli desteği bulamadığından isyan hareketi

¹⁶ İsfahânî, *Mekâtîlü't-tâlibiyyîn*, 498, 539; Ca'fer Sübhânî, *Bühûs fi'l-milcl ve'n-nihal*, 7: 390.

¹⁷ Yusuf Gökâl, *Şii Gelenekt Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydilik*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014), 127-128.

¹⁸ İbn 'İnebe, *Umdetü't-tâlib*, 507; Emîn, *A'yânu's-Şîa*, 3: 57.

tesirini yitirmeye başlamıştır. Faaliyet alanının daraldığını ve başlattığı eylemin güç kaybettiğini fark eden Ahmed b. İsâ kaçmak zorunda kalmıştır.¹⁹ Harun Reşîd onu yakalatarak Bağdat'ta hapsedirmiştir.²⁰ Hapisten firar etmeyi başaran Ahmed b. İsâ, uzun bir müddet Basra'da saklanmıştır.²¹

Firarını takip eden süreçte Abbasî idaresi tarafından ciddi bir baskı ile karşılaşmıştır. Basra'da bulunduğu dönem içerisinde yönetimle olan ilişkisi, casusluk ve teftiş operasyonları üzerinden dolaylı şekilde devam etmiştir. Harun Reşîd her yerde izini sürmüş, onu ve destekçilerini ele geçirmek amacıyla bulunduğu bölgelere casuslar göndermiştir. Devletin bu mesele üzerinde kararlı bir şekilde durması, Halîfe'nin Ahmed b. İsâ liderliğinde patlak vermesi muhtemel yeni bir isyandan endişe duyduğunu göstermektedir. Ancak Abbasî idaresinin Ahmed b. İsâ ve onu muhafaza eden destekçilerini ele geçirmeye yönelik izlediği politika başarısızlıkla sonuçlanmıştır.²² Böylece Ahmed b. İsâ, vefat edene kadar Basra'da gizli saklı bir yaşam sürmüştür,²³ 247/861'de Halîfe Mütevekkil döneminde orada vefat etmiştir.²⁴

1.3. İlmî Yönü

Ahmed b. İsâ, Zeydiyye mezhebinin kurucu lideri kabul edilen Zeyd b. Ali'nin torunudur. Babası İsâ b. Zeyd (ö. 169/785-6), Ehl-i beyt mensuplarının

¹⁹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehabî, (ö. 748/1348), *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-A'lâm*, thk. Beşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 2003), 4: 782; Wilferd Madelung, "Ahmad b. Isâ b. Zayd", *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden: E. J. Brill Press, 2004), 12: 48-49.

²⁰ Ali b. Muhammed b. Süleyman en-Nevfelî, *Kitâbu'l-ahbâr*, thk. Resûl Ca'feriyân (Kum: Neşru Habîb, ty.), 108; Müeyyed, "Mukaddime", 1: 20; Madelung, "Ahmad b. Isâ b. Zayd" ss. 48-49. 186/802 senesinde de ona malî destek verdiği gerekçesiyle Bağdat Mu'tezilesinin ileri gelenlerinden Sümâme b. Eşres'i (ö. 213/828) de hapsedirmiştir. Bkz. Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, 4: 783.

²¹ Safedî, *Kitâbu'l-vâfi*, 7: 177-178; Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, 5: 1010; Abdusselâm b. Abbâs el-Vecîh, *A'lâmu'l-müellifîne'z-Zeydiyye*, (Amman: Muessesetu'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1999), 152.

²² Ayrıntı için bkz. Safedî, *Kitâbu'l-vâfi*, 7: 177-178; Nevfelî, *Kitâbu'l-ahbâr*, 108; İsfahânî, *Mekâtîlü't-tâlibiyyîn*, 493-496; Zirikli, *el-A'lâm*, 1: 191; Emîn, *A'yânu's-Şîa*, 3: 57-58; Müeyyed, "Mukaddime", 1: 21; Vecîh, *A'lâmu'l-müellifîne'z-Zeydiyye*, 152.

²³ İsfahânî, *Mekâtîlü't-tâlibiyyîn*, 494-495; Safedî, *Kitâbu'l-vâfi*, 7: 177-178; Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9: 293; Vecîh, *A'lâmu'l-müellifîne'z-Zeydiyye*, 152; Müeyyed, "Mukaddime", 1: 21.

²⁴ İsfahânî, *Mekâtîlü't-tâlibiyyîn*, 492; Umerî, *el-mecdi fi cnsâbi't-tâlibîn*, 389. Krş. Müeyyed, "Mukaddime", 1: 21; Ebû Nasr el-Buhârî, *Sırru's-silsile*, 66, Emîn, *A'yânu's-Şîa*, 3: 56; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1: 327.

kendisine büyük bir ehemmiyet atfettiği önemli şahsiyetlerden biridir. Tabiatıyla Ahmed b. İsâ, ilk tahsiline böyle bir ilmî gelenek içerisinde başlamıştır. İlim hayatına çocukluk yaşlarında Kûfe'de başlayan Ahmed b. İsâ'nın, Zeyd b. Ali'nin torunu olmasından ötürü Kûfe bölgesindeki ilmî ortamlarda sahiplenildiği anlaşılmaktadır. Başta babası ve amcaları olmak üzere burada Ehl-i beyt'in ileri gelen âlimlerinin meclislerinde bulunmuş, İsâ b. Zeyd'in vefatıyla birlikte tahsilini Kûfe havalisi dışında sürdürmek zorunda kalmıştır.

Yaşadığı dönem itibarıyla Irak bölgesi, siyasî bakımdan oldukça hareketli bir coğrafya konumundaydı. Bunun yanı sıra kültürel açıdan da zengin bir birikime ev sahipliği yapıyordu. III. (IX.) asır itibarıyla Irak bölgesi, birçok ekolün sistemleşme sürecine tanıklık etmiş, siyasî ve itikadî birçok tartışmanın merkezi konumunda bulunmuştur. Dolayısıyla Ahmed b. İsâ, erken yaşlardan itibaren Kûfe'nin zengin ilmî atmosferinde tahsilini devam ettirmiştir. Bu bölgede onun, Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) talebelerinden etkilendiği yönünde birtakım bilgiler zikredilmiştir.²⁵ Başka eserlerde rastlamadığımız bu bilgiyi o dönemde aynı toplumsal unsurlarla bir arada bulunma kültürüne hamledilmiş göreceli bir ifade olarak değerlendiriyoruz. Bu durum muhtemelen Ebû Hanîfe ile Zeyd b. Ali arasındaki fikrî etkileşimden hareketle ileri sürülmüş bir değerlendirmeden ibarettir. Çünkü Ebû Hanîfe ile Zeyd b. Ali'nin ilim ve fikir alışverişinde bulunduğu ve aynı siyasî hadiselerle tepki gösterdikleri bilinmektedir.²⁶ Buradan yola çıkarak Zeyd'in torunu Ahmed b. İsâ'nın da Ebû Hanîfe'nin öğrencileriyle yakınlık kurmuş olabileceğini ileri sürmek mümkün görünmektedir.

Öyle ki Mâni' b. Hammâd el-Cühenî (ö. 2002) herhangi bir kaynağa müracaat etmeksizin Ahmed b. İsâ'nın Ebû Hanîfe'nin talebelerinden dersler aldığını, onların ilim meclislerine devam ettiğini belirtmektedir. Böylece Ahmed b. İsâ'nın Hanefî mezhebi doktrinini yakından tanıma fırsatı elde ettiğini, bu

²⁵ Cühenî, *el-Mevsûtü'l-müeyyese*, I, s. 77, 80.

²⁶ Ebû Hanîfe yaşadığı coğrafyada Ehl-i beyt mensuplarına hürmet göstermiştir. Bu nedenle Emevî idaresinin Ehl-i beyt karşıtı politikasını eleştirmiştir. Öyle ki Zeyd b. Ali'nin yönetime karşı başlattığı hareketi maddî olarak desteklemiş ve bu yönde fikir beyan etmiştir. Abbasîlerle birlikte yeni bir dönem başlamış ve Ali oğullarını savunacağına söz veren Seffâh'a biat etmiştir. Fakat devam eden süreçte dengeler Ali evladı aleyhine değişmiştir. Muhammed b. Abdillâh'ın Medine'de, kardeşi İbrâhîm'in de Irak'ta başlattıkları isyanda şehit edilmeleri sonucu Ebû Hanîfe, Abbasî yönetimini açıktan tenkit etmiş ve isyancıları desteklemeye başlamıştır. Bkz. Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 132-133.

fıkıh öğretisinden faydalandığını ileri sürmüştür. Biz bu konuda, aynı sosyal çevreye hitap etmek ve aynı dönemin siyasî hadiselerine tanık olmak dışında Ahmed b. İsâ ile Ebû Hanîfe'nin talebeleri arasında hususî bir yakınlığın olabileceği iddiasına ihtiyatlı yaklaşmak gerektiğini düşünüyoruz.

Ahmed b. İsâ Zeydiyye mezhebinin III. (IX.) asırda yaşamış meşhur muhaddisleri arasında gösterilmektedir. Zeydî ilim ve kültür havzasında oldukça önemli bir konuma sahiptir. Kaynaklar onu, Zeydî geleneğin hadis birikimini yansıtan önemli figürlerden biri olarak takdim etmektedir. Gerek yaşadığı dönemde gerekse vefatından sonra fikirleriyle mensubu olduğu zümreye yön vermiş imamlardan biridir. Dedesi Zeyd b. Ali'nin ilmî mirasını tevarüs etmiş ve yaşadığı uzun ömürde, zulme ve adaletsizliğe karşı başkaldırının simgesi olarak görülmüştür. Hâfız ve sika bir muhaddis olan Ahmed b. İsâ, faziletli ve velûd bir şahsiyettir.²⁷

1.3.1. Hocaları

Ahmed b. İsâ'nın rivâyet ve görüşlerine etki eden iki önemli ismin, *Emâli*'de sıklıkla yer aldığı görülmektedir. Bu isimler, onun üst nesil hocalarından Ebû Hâlid el-Vâsıtî (ö. 150/767) ile Ebû'l-Cârûd el-Hemedânî (ö. 150/767)'dir.

Ebû Hâlid künyesi ile tanınan şahsın asıl adı Amr b. Hâlid el-Vâsıtî'dir. Kûfe ve Vâsıt'ta yaşamış, yine bu bölgede vefat etmiştir. Birçok kimse kendisinden nakilde bulunmuştur.²⁸ O, Zeydî geleneğin önde gelen hadis âlimlerinden birisidir. Zeyd b. Ali'nin yakın arkadaşı olup ondan *Mecmû'*ü rivâyet etmiştir.²⁹ Bu anlamda Ebû Hâlid, *Emâli* için olduğu kadar erken dönem Zeydî literatür için de önemli bir yere sahiptir. Rivâyetleri Ehl-i beyt'in ileri gelen ulemâsı tarafından makbul karşılanmış ve bunlarla ihticac edilmiştir.³⁰ Buna mukabil onun hakkında yalancı (*kezzâb*), güvenilmez (*gayr-u sika*) olduğu

²⁷ Vecîh, *A'lâmu'l-mücllifîn'z-Zeydiyye*, 152; Madclung, "Ahmad b. 'Isâ b. Zayd", 12: 48-49; Kadir Demirci, *Zeydiyye'nin Hadis Anlayışı*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005), 72.

²⁸ Murtazâ b. Zeyd el-Hasenî el-Mahatvarî, (ö. 2015), *ez-Zeydiyye*, (San'a: Mektebetü Bedr, 2014), 105-106.

²⁹ Ahmed b. Sâlih b. Muhammed b. Ali Ebi'r-Ricâl, (ö. 1092/1681), *Matlau'l-budûr ve mecmau'l-buhûr fi terâcimi ricâli'z-Zeydiyye*, thk. Abdurrahîb Muhammed Hucre (Yemen: Merkezü Ehli'l-Beyt, 2004), 3: 382.

³⁰ Ebû'l-Hüseyn Mecdüddîn b. Mansûr el-Müeyyedî el-Hasenî, (ö. 2007), *Levâmiu'l-envâr* (Sa'de: Mektebetü'r-türâsî'l-İslâmiyye, 1993), 1: 325.

yönünde çeşitli tenkitler de bulunmaktadır.³¹ Ancak onunla ilgili suçlamalar *Mecmû*'un rivayetinde tek kalmak, Ehl-i Beyt'in lehinde nakilde bulunmak, yaşadığı dönemde ön planda olmayıp Zeyd b. Ali'nin safında yer almak gibi hususlar üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu durum Ebû Hâlid (ö. 150/767) hakkında olumsuz bir kanaat uyandırır da söz konusu eleştirilerin nesnellikten uzak ve tutarsız olduğu görülmektedir. Zira Zeyd b. Ali'den rivâyette tek kalması keyfi bir husus değil, zamana ve şartlara bağlı olarak değerlendirilmesi gereken bir hadisedir. Çünkü Zeyd b. Ali'nin başlattığı isyan hareketi neticesinde hem kendisi hem de ondan hadis semainda bulunanlar öldürülmüştür. Geriye sadece Ebû Hâlid kalmıştır.³²

Ebû Hâlid hakkında Ehl-i Sünnet cenahından gelen suçlamaların temelinde onun Şiîlikle (teşeyyû') itham edilmesi ve Ehl-i Beyt'in faziletine dair rivâyetlerde bulunması yer almaktadır. Şiî-İmâmî çizgiden gelen tenkitlerin temelinde ise yanında yer aldığı Zeyd b. Ali'nin mefdûl halifeler, imâmet, mehdîlik, hurûc, mut'a nikâhı vb. konularda farklı bir tutum benimsemiş olması yer almaktadır. Bu bakımdan Ebû Hâlid hakkında verilen hükümlerin objektif değerlendirmelerden uzak olduğu; dönemin sosyal, siyâsî ve itikâdî cereyanlarına muvafık hükümler ihtiva ettiği anlaşılmaktadır.³³

Emâli'de yer alan diğer bir isim Ebû'l-Cârûd'tur. Asıl adı Ziyâd b. Münzir olup el-Hemedânî ve el-Kûfî nisbeleri ile tanınmaktadır. Kendisi başlangıçta Zeyd b. Ali'nin ashabından iken daha sonra imamet konusunda farklı bir yol benimsemiştir. Öyle ki Hz. Ali'nin vasfen imâm tayin edildiğini, onu terkeden sahâbîlerin ise küfre düştüğünü iddia etmiştir. Bu hususta genel Zeydî eğilimin aksine Ebû'l-Cârûd, Hz. Ebûbekir (ö. 13/634) ve Hz. Ömer'in (ö. 23/644) hilafetinin meşru olmadığını ileri sürmüştür. Zeydî gelenek içerisinde aşırı yorumlarıyla muhalif bir kanadı temsil eden Cârûdiyye, Ebû'l-Cârûd'a nispet

³¹ Ebû Muhammed Abdirrahmân b. Muhammed b. İdris er-Râzi, (ö. 327/938), *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dil*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1952), 6: 230; Ebû Ahmed Abdillâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, (ö. 365/976), *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Mu'avvez, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1997), 6: 217; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehabî, (ö. 748/1348), *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ty.), 3: 257.

³² A. K. Kazi, "Zeydî Fıkhnın Gelişimine Dair Notlar", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Kadir Demirci, 1/1 (2014): 36-40.

³³ Konu hakkında geniş değerlendirme için bkz. Tanrıverdi, *Zeydî Muhaddis Ahmed b. İsâ'nın Emâli Adlı Eserinin Kaynakları ve Tasnif Metodu*, 136-139.

edilmektedir.³⁴ Muhammed Bâkır'dan (ö. 114/733) rivâyette bulunmuş ve bu nakiller Zeydî geleneğın hadis birikimi olan *Emâli*³⁵ de yer almıştır.

Emâli'de Ahmed b. İsâ'nın nakilde bulunduğu hocalardan biri de Muhammed b. Bekr'dir. Tam adı Muhammed b. Bekr b. Abdırrahman (ö. 171/788) olup Ebû Abdillah, el-Kûfî ve el-Hemedânî gibi künyelerle meşhur olmuştur.

Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) ashabı arasında zikredilen³⁶ ve Muhammed b. Bekr Kûfe'de vefat etmiştir.³⁷ Zeydî eserlerde kendisi, Ehl-i beyt camiasından gelen rivâyet malzemesinin bir nâkili olarak anılmaktadır.³⁸

Ahmed b. İsâ'nın kendisinden hadis naklettiği diğeri bir hocası da Huseyn b. Ulvân'dır. Asıl adı Huseyn b. Ulvân b. Kudâme el-Kûfî el-Kelbî (ö. 210/826) olup Ebû Ali ve Ebû Muhammed künyeleri ile meşhur olmuştur. Kûfe ve Medâin bölgesinde yaşamıştır. Hişâm b. Urve (ö. 146/763), A'meş (ö. 148/765), Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/766), Ebû Hâlid (ö. 150/767) ve Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) gibi kimselerden hadis naklinde bulunmuştur.³⁹ Ehl-i beyt'in önemli âlimleri arasında gösterilen Huseyn b. Ulvân Kûfe'de vefat etmiştir.

1.3.2. Talebeleri

Ahmed b. İsâ içinde bulunduğu siyasî ve sosyal koşullar sebebiyle, çağdaşlarının aksine geniş çaplı bir hoca-talebe ağı elde edememiştir. Tasnîf

³⁴ İbn Ebi'r-Ricâl, *Matlau'l-Budûr*, 2: 295; Vecih, *A'lâmu'l-müellifine'z-Zeydiyye*, 436-437; *Vezi'r, el-Felekû'd- devvâr*, 155; Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar* (İstanbul, İsam Yayınları, 2010), 40-42.

³⁵ Wilferd Madlung, "Abu'l-Jârüd Hamdânî," *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater (London: yy, 1985), 1: 327-328.

³⁶ Mustafa b. el-Hüseyn et-Tefrişî, (ö. 1030/1621), *Nakdü'r-ricâl*, (Kum: Müessesetu Âli'l-Beyt li ihyai't-türâs, 1318), 4: 152.

³⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan et-T'ûsî, (ö. 460/1068), *Ricâlü'r-T'ûsî*, thk. Cevâd el-Kayyûmî (Kum: Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî, ty.), 278; Ahmed b. İsâ, *Emâli*, 3: 1684.

³⁸ Bkz. Müeyyedî, *Levâmi'u'l-envâr*, 1: 341; Nâlık-Bilhak Yahyâ b. Hüseyin el-Hârûnî, (ö. 424/1032), *Teyşiru'l-metâlib fi Emâli Ebi Tâlib*, thk. Abdullâh b. Hammûd el-İzzî (San'a: Müessesetü'l-İlmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 2002), 428; Ahmed b. İsâ, *Emâli*, 1: 49, 55, 58, 66 vd. İsfhânî, *Mekâtilü'r-tâlibiyyîn*, 13; Ali b. Muhammed el-Ucri, *Miftâhu's-sâde* (San'a: Müessesetü Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1424/2003), 1390.

³⁹ Vecih, *A'lâmu'l-müellifine'z-Zeydiyye*, 374-375; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, (ö. 463/1071), *Târîhu medîneti's-selâm*, thk. Beşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 2001), 8: 607-608.

faaliyetlerinin en yoğun dönemi olan III. (IX.) asırda, üstelik Kûfe ve Bağdat gibi hadis ilmi açısından önemli kültür merkezlerinde bulunmasına rağmen içinde bulunduğu şartlar, onun görüş ve rivâyetlerinin ciddi bir talebe kitlesi tarafından benimsenip yayılmasına engel olmuştur. İsyân hareketi sonrası saklı kaldığı dönem içerisinde Abbâsî yönetiminin Basra ve Kûfe’de takibat faaliyetlerini sürdürmesi, çoğu zaman onun mevcut talebeleriyle bile irtibatının kesilmesine neden olmuştur.⁴⁰ Bu bakımdan muasırlarının aksine Ahmed b. İsâ’nın etrafında toplanan kalabalık bir talebe kitlesinden söz etmek mümkün değildir.

Ahmed b. İsâ’ya en yakın talebeler, oğulları Ali ve Muhammed’tir. Nitekim Muhammed, babası aracılığı ile Ehl-i beyt’in önde gelen ulemâsından çok sayıda haber ve görüş nakletmiştir.⁴¹ Fakat Ahmed b. İsâ’nın rivâyetlerinin günümüze kadar ulaşmasında en önemli pay, hiç kuşkusuz onun en faal talebesi Muhammed b. Mansûr el-Muradî’ye aittir. O, gerek Ali ve Muhammed kanalıyla gerekse doğrudan Ahmed b. İsâ’dan nakilde bulunmuş ve *Emâlî* adlı eserin vücuda gelmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Muradî, Zeydiyye’nin kendisine değer atfettiği büyük muhaddislerden biridir. Asıl adı Muhammed b. Mansûr b. Yezîd el-Muradî el-Kûfî olup Ebû Ca’fer künyesi ile meşhur olmuştur.⁴² Genel kabule göre 140/758 veya 150/767 civarında Kûfe’de doğmuş, çocukluk ve gençliği Kufe medreselerinde geçmiştir. Kûfe’de zamanının önde gelen ilim meclislerine devam etmiş ve oradaki âlimlerden çeşitli dersler almıştır.⁴³ Ehl-i beyt mensubu imamlara talebelik yaptığı ve Kûfe’nin hatırı sayılır şeyhlerinden hadis dinlediği belirtilmektedir. İmam, hâfız ve muhaddis kimliğiyle temayüz eden Muhammed b. Mansûr, Irak bölgesinde Zeydiyye’nin en meşhur hadis âlimleri arasında gösterilmektedir.⁴⁴

⁴⁰ Hocasıyla görüşme imkanı olmadığı dönemlerde Muhammed b. Mansûr’un bazı hususlarda Ahmed b. İsâ’ya mektuplar yazarak görüş talebinde bulunması, oğlunu evlendirdiği sırada ona müstear bir isim vermesi, siyasi iradenin Ali evladı aleyhinde yürüttüğü sıkı takibata işaret eden örneklerdir. Bkz. Mahallî, *el-Hadâiku’l-Verdiyye*, 2: 9; Ebû’l-Abbâs Ahmed b. İbrahim el-Hasenî, (ö. 353/964), *el-Mesâbih*, thk. Abdullah b. Ahmed el-Havsi (Amman: Muessesetü’l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1422/2002), 557.

⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medîneti’s-selâm*, 12: 65.

⁴² İbn Ebi’r-Ricâl, *Matlau’l-budûr*, 4: 372-374.

⁴³ Yahyâ Sâlim İzzân, “Mukaddime”, *Kitâbu’z-Zikr*, thk. Yahya Sâlim İzzân (San’a: Mektebetü Bedr, 1417/1997), 5-6.

⁴⁴ Yahyâ Sâlim İzzân, “Mukaddime”, 5-6.

Başta Ahmed b. İsâ olmak üzere Zeydî geleneğin önemli temsilcilerinden nakilde bulunmuştur.⁴⁵ Basra ve Kûfe'de bulunduğu süre içerisinde Ahmed b. İsâ'dan fikhî meselelere dair çeşitli görüşler alma fırsatı elde etmiştir. O, Ahmed b. İsâ aracılığıyla aldığı Ehl-i beyt kaynaklı haber ve kavilleri bir araya getirmek ve bunlara birtakım ilavelerde bulunmak suretiyle Emâlî adlı eseri cem etmiştir. Uzun bir ömür sürdüğü hususunda kaynakların ittifak ettiği Muhammed b. Mansûr, 290/903 veya 300/913'de Kûfe'de vefat etmiştir.⁴⁶

2. Emâlî Adlı Eseri

Kitâbu'l-Emâlî olarak meşhur olan eserin asıl adı *Emâlî-i Ahmed b. İsâ*'dır. *Kitâb-ı Ahmed*, *Kitâbu'l-'ulûm*, '*Ulûm-i âli Muhammed* ve *Câmiu'l-'ulûm âli Muhammed* olarak da bilinir.⁴⁷ IV. (X.) asır Zeydî imamlarından Mansûr Billâh Kâsım b. Ali (ö. 393/1003), bu eseri *Bedâi'u'l-envâr fi mehâsini'l-âsâr* şeklinde isimlendirmiştir.⁴⁸ *Emâlî*, Zeydî gelenek içerisinde her zaman seçkin bir yere sahip olmuştur. VII. (XIII.) asır Zeydî imamlarından Mansur Billâh Abdullah b. Hamza (ö. 614/1217) da bu eserin önemine işaret ederek onu *Bedâi'u'l-envâr fi mehâsini'l-ahbâr ve'l-âsâr* şeklinde isimlendirmiştir.⁴⁹ Bu durum, *Emâlî*'nin Zeydî çevreler üzerinde son derece ayrıcalıklı bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Zeydî oluşumun hadis birikimini yansıtan bu eser, mezhebin erken dönemine ilişkin en önemli hadis kaynaklarından biridir.⁵⁰ *Emâlî*, ihtiva ettiği rivâyet seçkisiyle imlâ edildiği döneme ilişkin mezhebin hadis birikimini

⁴⁵ Hatta Abbasî bürokrasisinin Ali soyuna mensup önemli kimseleri takibat altına aldığı dönemlerde o, Kâsım, Ahmed, Abdullah ve Hasan'ı kendi evinde saklamıştır. Bu toplantıların birinde Zeydî geleneğin ileri gelenlerinin sistemli hareket etmek amacıyla Kâsım er-Ressî'ye biat ettikleri zikredilmektedir. Bkz. Mecdüddîn b. Muhammed b. Mansûr el-Müeyyedî, (ö. 1428/2007), *et-Tuhaf şerhu'z-zülef*, 3. Baskı (San'a: Mektebetu Bedr, 1417/1997), 146; Mahallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, 2: 7-8.

⁴⁶ Vecih, *A'lâmu'l-müellifine'z-Zeydiyye*, 1000; Carl Brockelmann, *Tarihu'l-edebî'l-Arabî*, Arapça'ya çev. Abdulhalim en-Neccâr (Kahire: Dâru'l-ma'ârif, ty.), 3: 334; Ca'fer Sübhânî, *Bühûs fi'l-milal ve'n-nihal*, 4: 391-392

⁴⁷ Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. İbrâhîm, (ö. 840/1436), *el-'Avâsım ve'l-kavâsım fi'z-zebbî an sünneti Ebi'l-Kâsım*, thk. Şu'ayb el-Arnâvûd, 2. Baskı (Beirut: Müessesetu'r-risale, 1996), 3: 151, 232;

Vecih, *A'lâmu'l-Mucllifine'z-Zeydiyye*, 152; Hüseyinî, *Mücllefâtü'z-Zeydiyye*, 2: 281.

⁴⁸ Müeyyedî, *Levâmi'u'l-envâr*, I, s. 333; Demirci, *Zeydiyye'nin Hadis Anlayışı*, 72.

⁴⁹ Ebû Abdillâh el-Kûfî, *el-Câmiu'l-kâfi*, s. 193.

⁵⁰ Müeyyedî, *Levâmi'u'l-envâr*, 1: 333.

yansıtması bakımından kıymetlidir. Başta Ahmed b. İsâ olmak üzere Ehl-i beyt imamlarının rivâyetlerini bir araya getiren bu eser, Zeydî hadis literatürünün en erken örneklerinden biridir. Ayrıca Emâlî’de yer alan hadisler, muhteva bakımından başta Kütüb-i Sitte olmak üzere Sünnî hadis edebiyatı koleksiyonlarında farklı sened yapılarıyla karşımıza çıkmaktadır. Bu itibarla söz konusu eserin, Ehl-i beyt mensuplarının yanı sıra Ehl-i Sünnet mensupları için de kıymetli sayılabilecek bir rivâyet malzemesine sahip olduğu görülmektedir. Kullanılan sened zinciri ve kaynaklar birbirinden farklı olmasına rağmen, Sünnî hadis literatürünün önde gelen eserlerinde mervî bulunan hadisler ile Ehl-i beyt muhaddisleri kanalıyla nakledilen *Emâlî*’deki hadisler büyük ölçüde birbiriyle murabakat halindedir.⁵¹

2.1. Nüshaları

Ahmed b. İsâ’ya ait *Emâlî* adlı eserin Yemen içinde ve dışında çeşitli merkezlerde mahtut halde muhafaza edilen nüshaları bulunmaktadır.⁵² Nitekim bu yazmalardan biri Princeton Üniversitesi kütüphanesinde muhafaza edilmektedir.⁵³ *Emâlî* adlı eserin bir başka yazma nüshası, 218 varak halinde “*Bedâiu’l-envâr fî mehâsini’l-âsâr*” adıyla Yemen’deki Mahtûtâtî’l-Yemen kütüphanesinde bulunmaktadır. Eser ayrıca Bernâmicü’l-Yemen dijital kütüphanesinde ise 210 varak halinde “*Emâlî-i Ahmed b. İsâ el-Ğalibî*” ismiyle ve 177 varak halinde “*Bedâiu’l-envâr fî mehâsini’l-ezhâr*” adıyla mevcuttur.

Eser, farklı isim ve unvanlarla Yemen’deki şahsî kütüphanelerde de mevcuttur. Örneğin “*Emâlî el-İmâm Ahmed b. İsâ*” adıyla Mektebetu Abdirrahmân b. Abbâs e-Vecîh kütüphanesinde yer almaktadır.⁵⁴ Eserin diğer mahtut nüshası, Mektebetu Muhammed b. Abdilazîm el-Hâdî kütüphanesinde “*Bedâiu’l-envâr fî mehâsini’l-âsâr*” adıyla mevcuttur.⁵⁵ Başka bir yazma nüshası ise Mektebetu Muhammed b. Hasan el-Ucrî kütüphanesinde bulunmaktadır.⁵⁶

⁵¹ Emâlî’de yer alan rivâyetlerin Sünnî hadis koleksiyonuna ait eserlerdeki dağılımına ilişkin analitik veriler için bakınız. Mustafa Tanrıverdi, *Zeydî Muhaddis Ahmed b. İsâ’nın Emâlî Adlı Eserinin Kaynakları ve Tasnif Metodu*, (Doktora Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2019), 233-265.

⁵² Hüseyinî, *Müellefâtü’z-Zeydiyye*, 1: 153.

⁵³ Princeton University, “Library Catalog”, erişim: 2 Şubat 2018, <http://arks.princeton.edu/ark:/88435/8p58pf23k>

⁵⁴ Abdusselâm b. Abbâs el-Vecîh, *Masâdiru’t-türâs fî’l-mektebeti’l-hâssa fî’l-Yemen* (San’a: Muessesetü İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1422/2002), 1: 318.

⁵⁵ Vecîh, *Masâdiru’t-türâs*, 1: 463.

⁵⁶ Vecîh, *Masâdiru’t-türâs*, 1: 301.

Eserin diğer nüshaları da Mektebetu Yahyâ b. Ali ez-Zerhî kütüphanesinde yer almaktadır. Burada bulunan iki eser de “*Emâli el-İmâm Ahmed b. İsâ b. Zeyd*” adıyla kayıtlıdır.⁵⁷ Ayrıca Griffini (ö. 1925), Strothmann (ö. 1960) ve Madelung gibi Zeydiyye üzerine çalışmalarda bulunan birçok araştırmacı, *Emâli*’nin İtalya’nın Milano kentindeki Ambrossiana kütüphanesinde yazma halinde bulunduğunu kaydetmişlerdir.⁵⁸

2.2. Matbu Baskılar ve Farklılıkları

Eserin matbu nüshaları incelendiğinde ilk baskısının 1981 yılında *Kitâbu’l-‘Ulûm* adıyla dört cilt halinde gerçekleştirildiği görülmektedir.⁵⁹ İkinci baskısı ise 1990’da üç cilt halinde yapılmıştır. Ali b. İsmâ’il el-Müeyyed (ö. 1970) tarafından tahkik edilerek *Kitâbu ra’bi’s-sad’* adıyla Beyrut’ta basılmıştır. Eser, 2007 senesinde Dâru’l-mahacceti’l-beydâ tarafından Beyrut’ta aynı isimle üçüncü kez basılmıştır. Ancak bu son baskı ile 1990 baskısı arasında hiçbir değişiklik bulunmamaktadır.⁶⁰

Matbu nüshalar üzerinde yaptığımız incelemelerde, bu baskıların ihtiva ettiği rivâyet sayılarının birbirine kısmen yakın olduğu görülmektedir. Ancak muhakkik Ali b. İsmâ’il el-Müeyyed, eserin şerhini gerçekleştirirken Ebû Abdillâh el-Alevî’nin (ö. 445/1053) *Câmiu’l-kâfi* isimli eserinden⁶¹ faydalanarak yeni bâb başlıkları altında geleneğin muteber muhaddis ve fakihlerinin rivâyet ve görüşlerini de *Emâli*’ye ilave etmiştir. Bu durum her iki baskıdaki bâb sayılarının ve kısmen rivâyet sayılarının farklılaşmasına neden olmuştur. Bunun dışında iki baskının farklılık arz eden yönü, eserin 1981 baskısında olduğu halde 1990

⁵⁷ Vecih, *Masâdiru’t-türâs*, 1: 127.

⁵⁸ Bkz. Sczgin, *Târîhu’t-türâsi’l-Arabî*, 1: 328; Brockelmann, *Târîhu’l-cedbi’l-Arabî*, 3: 324.

⁵⁹ Ebû Abdillâh Ahmed b. İsâ b. Zeyd b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebî Tâlib, *Kitâbu’l-‘ulûm*, der. Muhammed b. Mansûr el-Murâdî (yyy: yy, 1401/1981)

⁶⁰ Ebû Abdillâh Ahmed b. İsâ b. Zeyd b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebî Tâlib, *Kitâbu ra’bi’s-sad’*, thk. Ali b. İsmâ’il el-Müeyyed, 2. Baskı (Beyrut: Dâru’l-mahacceti’l-beydâ, 1428/2007)

⁶¹ Ebû Abdillâh el-Alevî Zeydiyye nezdinde ayrıcalıklı bir öneme sahip fakih ve muhaddislere ait risale ve telif eserleri bir araya getirmek suretiyle mezhebin hadis ve fıkıh literatürüne katkıda bulunmuştur. O, el-Câmi’u’l-kâfi adlı eserinde Ehl-i beyt imâmılarından Kâsım er-Ressî (ö. 246/860), Ahmed b. İsâ (ö. 247/861), Hasan b. Yahyâ (ö. 260/874) ve Muhammed b. Mansûr el-Murâdî’nin (ö. 290/903) müellefâtını bir araya getirmiştir. Bkz. Ebû Abdillâh el-Alevî, Muhammed b. Ali b. Hasan el-Kûfi, *el-Câmi’u’l-kâfi fi fikhî’z-Zeydiyye*, thk. Abdullah b. Hammûd el-‘İzzî (Sa’d: Müessesetü’l-mustafâ es-sekkâfiyye, 2014); Wilferd Madelung, “Zaydiyya”, *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden: E. J. Brill Press, 2004), 9: 478; Vezîr, *el-Felekû’d-devvâr*, ss. 59-60.

baskısında bulunmayan birkaç kitâb başlığıdır. Bu başlıklar kelmâî tartışmaları içeren kitâbu'l-kader bölümü, Hz. Ali'nin imametinin işlendiği fadlu Ehl-i beyt bölümü ve kitâbu'z-zühd bölümüdür. Bu bölümlerde umumiyetle mürtebibü'l-kebîre, ef'âlü'l-'ibâd, halku'l-Kur'ân, istitâat, kader, irâde, iman-küfür, hidayet-dalâlet ve imâmet gibi siyasî ve kelmâî problemlerden neşet eden tartışmalar yer almaktadır. Bu başlıklarda başta Ahmed b. İsâ olmak üzere Zeydî geleneğin muteber isimlerinden söz konusu meselelere ilişkin çeşitli rivâyet ve görüşler serdedilmektedir. Ehl-i beyt'in faziletine dair bölümde ise Sünnî kaynakların meseleyi ele alışından farklı olarak imâmet meselesi işlenmektedir. Bu kısımda Ehl-i beyt'in faziletine ilişkin aktarılan metinlerde Gadir-i Hum hadisesi, sekaleyn hadisi, imama itaat ve Ali b. Ebî Tâlib'in imâmetinin ön planda olduğu görülmektedir.⁶²

Tetkiklerimize göre eser üzerinde yapısal değişikliğe yol açan bu tasarruf, muhakkik el-Müeyyed'e aittir. Onun bu tercihinde ise bağlı bulunduğu Dâru't-takrîb müessesesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim kendisi uzun süre, İslâmî mezhepler arasında sorunları ortadan kaldırma ve mezhepler arası yakınlaşmayı tesis etme amacıyla olan bu kurumda görev yapmıştır. Merkezi Kahire'de yer alan Dâru't-takrîb beyne'l-mezâhibi'l-İslâmiyye müessesesinin ilmî toplantılarına Yemen'den Zeydiyye mezhebini temsilen katılmıştır. Müeyyed'in söz konusu kurumun hedefleri doğrultusunda çeşitli çalışmalarda bulunması bizi bu kanaate sevk etmektedir. Muhtemelen el-Müeyyed, eserin ilk baskısında yer aldığı halde mensubu olduğu takrîb kurumunun prensipleri ile çeliştiği gerekçesiyle siyasî-kelmâî içerikli rivâyetleri eserin ikinci baskısına taşımak istememiş olmalıdır.⁶³ Dolayısıyla bu durum, eserin 1981 ve 1990 tarihli baskılarına yansımıştır.

2.3. *Emâlî*'nin Kaynakları

Emâlî adlı eser, fıkıh konularına göre tasnîf edilmiş olup Ehl-i beyt imam ve râvîlerinden gelen hadislerden oluşmaktadır. Hadislerin yanı sıra eserde yer yer Ehl-i beyt imamlarının kavil ve icthadları da yer almaktadır. Ancak çağdaşı olduğu Sünnî musanniflerin eserleri ile mukayese edildiğinde Ahmed b. İsâ'nın bu eseri, kaynakları bakımından nispeten daha dar bir çevre ile sınırlıdır. Bu sınırlılık, Ahmed b. İsâ'nın eserini, sadece Ehl-i beyt kanalıyla kendisine kadar

⁶² Ahmed b. İsâ, *Kitâbu'l-'ulûm*, 4: 312-313.

⁶³ Bkz. Müeyyed, "Mukaddîme", 11-12.

ulaşan bir râvî grubundan aldığı hadislerden oluşturma amacından kaynaklanmaktadır. Burada müellifin hadis ahz ve tahammülü bakımından önemli bir zaman dilimi ve son derece münbit bir coğrafyada yaşadığı göz önüne alındığında onun imlâ ettirdiği hadisleri neden sadece Ehl-i beyt dairesi ile sınırlı tuttuğu sorusu gündeme gelebilir. Başta oğulları Ali, Muhammed ve talebesi Muhammed b. Mansûr olmak üzere imlâ ettirdiği rivâyet seçkisi içerisinde Sünnî râvilerce nakledilen hadisler yer almamaktadır.

Madelung'a göre Ahmed b. İsâ'nın Sünnî muhaddis ve râvî kitlesi ile etkileşim içerisinde olmamasının tek nedeni, onun Zeydî gelenek içerisinde görüşlerini benimsediği Cârûdî ekole mensup olmasıdır. Bu yüzden babasının aksine o, sadece Ehl-i beyt kaynaklı hadisleri hüccet kabul etmek suretiyle katı bir (Zeydî-Cârûdî) bakış açısına sahiptir. Babası İsâ b. Zeyd ise ılımlı (Zeydî-Betriyye) çizgiye paralel olarak daha geniş ölçekte Müslüman topluluğu tarafından nakledilen hadisleri kabul etmekteydi.⁶⁴

Biz, Ahmed b. İsâ'nın Ehl-i beyt harici herhangi bir kimseden hadis rivâyet etmemesini, onun Cârûdî görüşlere yakınlık duymasının tabii bir neticesi olarak yorumlamayı tutarlı bir değerlendirme olarak kabul etmekle birlikte, dönemin sosyal ve siyâsî koşullarını göz ardı etmesi bakımından bunun çelişki arz eden bir yaklaşım olduğunu düşünüyoruz. Çünkü Ahmed b. İsâ'nın içinde bulunduğu durum ile siyâsî idarenin tahkim ettiği koşullar, onun ve Ehl-i beyt menşeli diğer âlimlerin ilmî faaliyet alanını sınırlandırmıştır. Abbasî iktidarının Ali ahfadına yönelik takip ettiği katı politika, Ahmed b. İsâ gibi birçok ulemanın ilmî bakımdan etkileşim sahasının daralmasına sebep olmuştur. Başvurduğu isyan hareketi sonrası ortaya çıkan gelişmeler, onun siyâsî otorite tarafından vefatına kadar kontrol altında tutulmasına neden olmuştur.

Ahmed b. İsâ, her ne kadar rivâyet kültürü ve ilmî etkileşim bakımından önemli bir zaman dilimi ve ayrıcalıklı ilim merkezlerinde yaşamış olsa da devlet politikası haline getirilen siyâsî baskılar sebebiyle ilim meclislerinden uzak mücerret bir yaşam sürmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle Sünnî muhaddislerle kıyaslandığında hoca-talebe ağı bakımından az sayıda kimse ile etkileşim içerisinde olmuştur. Bu da Zeydî gelenek içerisinde, Ehl-i beyt haricinde kalan oluşum ve kültür havzası ile münasebet kurmasını zorlaştırmıştır. Özellikle hadis

⁶⁴ Madelung, "Ahmad b. İsa b. Zayd", 12: 48-49.

ahz ve tahammülüne yönelik seyahatleri, oldukça sınırlı düzeyde kalmış ve çoğu zaman döneminin önde gelen muhaddisleri ile mülâkî olma imkânı bulamamıştır. Böylece farklı kültür ve geleneklere mensup muhaddisleri tanıma ve onlardan rivâyette bulunma fırsatını elde edememiştir. Bu bağlamda Ahmed b. İsâ'nın hadis naklinde Ehl-i beyt kökenli imam ve râvî grubunu öncelemesinin içinde bulunduğu şartların ortaya çıkardığı zaruri bir durum olarak mütalaa edilmesi daha isabetli olacaktır.

2.4. Sened Yapısı

Emâlf'nin oluşumunda Ahmed b. İsâ kanalıyla aktarılan rivâyet veya kavillerde Ehl-i beyt dışı herhangi bir tarik ya da râvî bulunmamaktadır. Eserde aktarılan tüm rivâyet, ictihad ve görüşler Ehl-i beyt imam ve ulemasına dayandırılmaktadır. Bu manada *Emâlf* de yer alan rivâyetlerin büyük bir kısmının benzer bir isnâd şemasına sahip olduğu söylenebilir. Bunların cüzî bir kısmı, farklı senedlerle nakledilmiş olsa da râvî grubu yine Ehl-i beyt ulemâsından oluşmaktadır.⁶⁵ Buna göre eserde kullanılan en yaygın isnad şeması şu şekildedir:

Hiz. Peygamber

Hiz. Ali (ö. 40/661)

Hiz. Hüseyin (ö. 61/680)

Zeynelâbidîn (ö. 94/712)

Zeyd b. Ali (ö. 122/740)

Amr b. Hâlid (ö. 150/767)

Huseyn b. Ulvân (ö. 210/826)

⁶⁵ Eserdeki tüm isnad şemaları için bkz. Tanrıverdi, *Zeydî Muhaddis Ahmed b. İsâ'nın Emâli Adlı Eserinin Kaynakları ve Tasnif Metodu*, 125-127, 276.

Ahmed b. İsā (ö. 247/861)

Muhammed b. Mansūr (ö. 290/903)

2.5. Rivâyetinde Muhammed b. Mansūr'un Rolü

Emâli'yi derleyen Muhammed b. Mansūr, Ahmed b. İsâ'dan aldığı hadisleri bir araya getirmekle beraber, farklı senedlerle elde ettiği rivâyetleri de esere ilave etmiştir. Bu manada *Emâli*'nin salt Ehl-i beyt imam ve râvîleri kanalıyla Ahmed b. İsâ'ya kadar ulaşan rivâyetleri içermediği söylenebilir. Zira Muhammed b. Mansūr, eserin ilgili bâb başlıkları altında meselelere dair Ehl-i beyt merkezli imam ve râvî grubunun dışında kalan birçok farklı râvî grubundan müteşekkil isnadlarla hadis ve görüş rivâyet etmiştir. Söz konusu senedler içerisinde, Sünnî hadis külliyyatında kendisine önem atfedilen râvîlerin bulunduğunu da belirtmemiz yerinde olacaktır. Bahse konu rivâyetlerin esere girmesinde Muhammed b. Mansūr'un önemli ölçüde rol oynadığı görülmektedir.

Ancak hemen belirtmelidir ki Murâdî'nin *Emâli*'ye dahil ettiği söz konusu rivâyet malzemesi, hocası Ahmed b. İsâ'nın nakil ve icihadlarını teyit ve itmâm edici husussiyete sahip bir seçkiden ibarettir. Bu noktada Murâdî'nin *Emâli*'ye katkı ve tesir düzeyinin tespit edilmesi gerekmektedir. Acaba Murâdî'nin esere olan tesiri sadece hocası Ahmed b. İsâ'nın hadis ve görüşlerini destekleyici rivâyet ve kavillere yer vermesi ile sınırlı mıdır? Eserin câmii Murâdî, mevcut düzeni Ahmed b. İsâ'nın direktifleri doğrultusunda mı oluşturdu yoksa eserin tertibini bizzat kendisi mi gerçekleştirdi?

Emâli'nin Ahmed b. İsâ'ya aidiyeti hususunda herhangi bir görüş farklılığı bulunmamaktadır. Fakat eserin tasnîfinin kime ait olduğu konusunda kaynaklarda net bir veri bulunmamaktadır. Her ne kadar Zeydî kaynaklar, eserin Ahmed b. İsâ'ya ait olduğunu beyan etmekteyse de bu aidiyetin iç yüzü ve keyfiyeti hakkında detaylı bir malumat bulunmamaktadır. Bu durum, *Emâli*'nin bugünkü halinde Muhammed b. Mansūr'un katkısının ne düzeyde olduğuna ilişkin bir muğlaklık ortaya çıkarmaktadır. Öte yandan *Ra'bu's-Sad'* dışında eserin herhangi bir şerhi bulunmamakta ve mevcut baskılarının hiçbirinde bu konuya dair bir tafsilat yer almamaktadır. Bununla beraber görebildiğimiz kadarıyla *Emâli*, şimdiye kadar herhangi bir akademik araştırmaya da konu

edilmemiştir. Bu durum, Murâdî'nin *Emâli* üzerindeki tesirinin düzeyini tespit etmeyi zorlaştırmaktadır.

Bu konuyu aydınlatacak en geçerli argüman, Muhammed b. Mansûr'un Zeydî gelenek içerisinde ılımlı bir kol olan Betriyye'nin tutumunu benimsemiş olmasıdır. Ahmed b. İsâ'nın aksine daha esnek ve Sünnî kesime daha müsamahakar bir yaklaşımı benimseyen Murâdî, siyasî iktidara muhalif yönünü gizli tutmuştur. Böylece yaşadığı zaman dilimi boyunca başta Kûfe olmak üzere Irak'ın kültür havzasının ilmî mirasını tevarüs etmiştir. Dahası mevcut iktidara muhalif olmasına rağmen Abbasî yönetimine karşı başlatılan hiçbir kıyam hareketi içerisinde fiilen yer almamış olması, Irak bölgesinde yönetimle 'zâhiren' iyi ilişkiler içerisinde olmasını sağlamıştır. Lehinde gelişen hâkim siyasî ve ilmî atmosferi fırsata dönüştürmüş ve gelenek içerisinde benimsediği Betri yönelim sayesinde bir yandan siyasî takibatından uzak kalırken bir yandan da başta Ahmed b. İsâ olmak üzere Kâsım er-Ressî, Abdullâh b. Mûsâ ve Hasan b. Yahyâ gibi Zeydî geleneğin en faal isimleri ile görüşme imkanı elde etmiştir. Böylece hem Zeydî geleneğin hadis mirasını hem de Ehl-i beyt dairesi dışında kalan çeşitli unsurların, özellikle de Sünnî kesimin çeşitli rivâyetlerini *Emâli* adlı esere yansıtmıştır. Bu durum, Zeydiyye'ye ait mevsuk ilk hadis derlemesinin, Murâdî'nin katkılarıyla birlikte kendi dönemi için orijinal bir senteze kavuştuğu anlamına gelmektedir.

Buradan hareketle eserin tertîbi, kitap ve bâb başlıklarının tanzimi gibi genel çerçevenin Ahmed b. İsâ tarafından belirlendiği görülmektedir. Buna mukabil bâb başlıkları altına yerleştirilen görüş ve ictihadlardan oluşan merviyatın seçkisinde ise Murâdî'nin rol oynadığı anlaşılmaktadır. Özetle eserin tasnifinin ana hatlarının Ahmed b. İsâ tarafından gerçekleştirildiği, iç düzenindeki teknik ayrıntılar ve bazı bâb başlıklarının ilavesi ile çeşitli konulara dair Ehl-i beyt dışı tarik ve râviler kanalıyla naklettiği hadis ve görüş seçkilerinin esere girmesini de kapsayan geniş bir tasarrufun Murâdî'ye ait olduğu anlaşılmaktadır.

3. *Emâli*'nin Tasnif Metodu

Ahmed b. İsâ'nın yaşadığı zaman dilimi, hadis tasnif hareketinin en yoğun dönemine denk düşmektedir. *Emâli* adlı eserin ortaya çıktığı evre ise tasnif faaliyetleri içerisinde sünen türünün oldukça meşhûr olduğu bir döneme tekabül etmektedir. Dolayısıyla şekil ve muhteva açısından *Emâli*'nin sünen türü bir özellik arz ettiği görülmektedir. Buradan hareketle, sünen edebiyatının tasnif

sistemini etkileyen sâiklerin Emâlî'nin tertibi ve tasnîf düzeni üzerinde de etkili olduğu söylenebilir.

Sünen literatürünün tasnîf düzenine etki eden faktörlerin başında ise, fıkha dair konuların rivâyetlerle ortaya konulma düşüncesi gelmektedir. Bunun yanı sıra Ehl-i Hadis ile Ehl-i Rey arasındaki ihtilaflar ve bu tartışmalar ekseninde Ehl-i Hadis temsilcilerinin mevcut rivâyet malzemesini anlamaya dayalı bir çabadan ziyade eldeki metnin nakline odaklanmış olmaları da sürece hız kazandıran amiller arasında yer almaktadır. Öte yandan sünen adı verilen hadis eserleri, fıkhu'l-hadisın kaynağı durumundadırlar.⁶⁶ Bu bakımdan sünenler, fikhî konular esas alınarak rivâyet malzemesinin sınıflandırılmasına elverişli bir tasnîf yöntemi olarak sıklıkla tercih edilmiştir. Bu tür eserler, fıkıh ilminin altyapı ve sistemini kullanarak hadisleri bâblar halinde tasnîf etmiştir. III. (IX.) yüzyılın ilk yarısına ait bir metin olarak ortaya çıkan *Emâlî* de tıpkı sünenlerdeki gibi hadislerin fıkıh konularına göre tasnîf edildiği bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır.

Eserin tasnîf sistemine tesir eden umûmî sâiklerin yanı sıra özelde, Şii ve Sünnî câmia arasındaki ihtilafın ortadan kaldırılmasına katkı sağlama düşüncesinin de *Emâlî*'nin tertibini etkileyen önemli bir faktör olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum eserin tasnîfi, muhtevası ve teknik özellikleri üzerinde önemli bir değişiklik meydana getirmiştir. *Emâlî*, Zeydî geleneğin diğer meşhur eserleri ile mukayese edildiğinde, Sünnî kesimin değer atfettiği pek çok fakih ve muhaddisin rivâyet ve görüşlerini ihtiva etmesi bakımından tebârüz etmektedir. Özellikle Muhammed b. Mansûr'un ilave ve tasarrufları ile birlikte eser, gerek şekil gerek içerik bakımından yeni bir görünüm kazanmıştır. Murâdî, Ehl-i beyt silsilesi dışındaki kanallardan elde ettiği hadis ve görüşleri esere ilave etmek ve kitâb başlıklarına birtakım yeni alt başlıklar eklemek suretiyle *Emâlî*'ye ilk tertibinden farklı bir görünüm kazandırmıştır. Zeydî geleneğe ait muteber ve mevsuk ilk hadis eserinin her iki kesimin de rivâyet ve görüşlerini yansıtan bir muhtevaya sahip oluşu, onu aynı zaman diliminde tasnîf edilen diğer eserlerden farklı kılmaktadır.

3.1. Bölüm ve Bâb Başlıkları

Emâlî de bölümler için ağırlıklı olarak "kitâb" kavramı kullanılmıştır. Bununla birlikte eserin bazı bölümler "ebvâb" şeklinde, bazıları ise hem kitâb

⁶⁶ Ömer Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005), 199.

hem ebvâb şeklinde adlandırılmıştır. Örneğin dört bâbtan oluşan *kitâbu'n-nikâh* başlığından sonra iki bâbtan oluşan *ebvâbu'n-nikâh* başlığı yer almaktadır.⁶⁷ Benzer şekilde bir bâbtan oluşan *ebvâbu'd-diyât*'tan sonra beş bâbtan oluşan *ebvâb min diyât* başlığı yer almış ve onu da yine beş bâbtan oluşan *mesâil min diyât* başlığı takip etmiştir.⁶⁸ Burada 'ebvâb' şeklindeki başlıkların, eserin bazı kısımlarında kitâb başlıkları ile bâb başlıkları arasında bir sınıflandırma amacı taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda *Emâli*'deki ebvâb'ların, ana başlığı temsil etmediği yerlerde kitab ve bâb hiyerarşisi içerisinde bir nevî ara başlık şeklinde düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Öte yandan 1981 baskısında sünen geleneğine uyularak ilk başlık *kitâbu't-tahâre* olarak belirlenmiş, 1990 baskısında ise bu başlık *ebvâbu'l-vudû'* şeklinde verilmiştir.

Hadis musanniflerinin konu bütünlüğü esasına göre seçip bir araya getirdikleri rivâyetlerden oluşan kümeyi temsil eden bâb başlıkları, tasnîf yönteminin bir parçasıdır. Çünkü bu başlıklar, ihtiva ettikleri rivâyetlerin muhtevasına ilişkin önemli bir gösterge ve bir tür tespit aracı işlevine sahiptirler.⁶⁹ Zira bazı musannifler, tasnîfini gerçekleştirdiği hadislerden elde ettiği görüş, delil ya da hükümleri, ilgili konu başlığına yansıtılmaktadırlar. Bu bağlamda bâb başlıkları, hadislerin musannifler tarafından yorumlanıp değerlendirilmesine bağlı olarak oluşturulan başlıklardır.

Emâli, kitâb veya ebvâb unvanıyla anılan 15 bölüme ayrılmıştır. Bu taksîmât içerisinde eser, 467 konu başlığına bölünmüştür. En çok bâb başlığının bulunduğu bölüm 138 bâb ile *ebvâbu's-salât* iken, en az bâb başlığı ihtiva eden bölümler 3'er bâb başlığı ile *kitabu tahrîmi'l-müskir* ve *kitabu's-sayd* bölümleridir.

3.2. Bâb Başlıklarının İnşası

3.2.1.. Mücmel Başlıklar

Emâli'deki bâb başlıklarının büyük bir kısmı şekil bakımından bu gruba dahil edilebilir. Bu başlıklarda, herhangi bir hüküm ifadesi yer almamaktadır. Tafsilat içermeyen bu başlıklar, muhtevastaki hadislerin ne tür bir konu örüntüsüne sahip olduğunu icmâlen ifade ederler. Mücmel başlıklarda konu adı

⁶⁷ Ahmed b. İsa, *Emâli*, 2: 859, 907.

⁶⁸ Ahmed b. İsa, *Emâli*, 3: 1455, 1458, 1479.

⁶⁹ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 325.

تحريم, تحليل, كره, استحباب, السنن, الواجب, فرض, kalıpları ile bu kalıpların türevleri kullanılmıştır. Tespitlerimize göre eserde yaklaşık kırk adet hüküm ifade eden konu başlığı bulunmaktadır.⁷⁴

3.2.5. Hadis İçeren Başlıklar

Emâli'de de bu yöntemin istimal edildiği ve hadis veya görüşlerin bazı bâblarda doğrudan başlık olarak kullanıldığı görülmektedir. Bazı başlıklarda rivayet metninin tamamına yer verilirken bazı başlıklarda ise metnin bir kısmı kullanılmıştır. Örnek olarak eserin salât bölümünde yer alan باب من قال: لا يؤم المتيمم (sav) ait bir haberin konu başlığı yapıldığı görülmektedir. Söz konusu rivâyette, teyemmüm yapan bir kimsenin su ile abdest alanlara imâmlık yapamayacağı bildirilmiş ve bu ifade doğrudan başlık haline getirilmiştir.⁷⁵

3.2.6. Bir Görüşten Bahseden Başlıklar

Eserdeki bazı bâb başlıkları görüş içermektedir. Görüşlerin konu başlığı yapılmasında herhangi bir fikhî pratiğin Zeydiyye özelindeki durumunun ortaya konulması amaçlanmış olabileceği gibi ilgili meseleye dair gündemdeki farklı görüşlere cevap verme maksadı da etkili olmuş olabilir. Bu tür başlıklarda genellikle باب من كره (şunu mekrûh görenlerin bâbı), باب من رخص (şuna ruhsat verenlerin bâbı), باب من قال (şöyle söyleyenlerin bâbı), باب من رأى (şöyle görenlerin bâbı) gibi kalıplar kullanılmıştır.

3.2.7. İsimsiz Başlıklar

Bu başlıklar, diğer bâbların aksine, içeriğindeki rivâyet malzemesinin muhtevasına ilişkin sarih bir değerlendirme içermemektedir. Eserde az miktarda bulunan bu başlıklar, ehâdis, mesâil veya ebvâb şeklinde isimlendirilmiştir. Bu bakımdan ait olduğu bölüm başlığı dışında içeriği hakkında özel bir kayda sahip değildir. Söz konusu başlıklar, büyü' ve diyât bölümlerinde ikişer; nikâh ve sayd bölümlerinde de birer adet olmak üzere toplamda altı adettir. Bunlar eserde

⁷⁴ Ahmed b. İsâ, *Emâli*, 1: 70, 73, 98, 123, 129 vd.

⁷⁵ Ahmed b. İsâ, *Emâli*, 1: 454.

أبواب الصيد ve أبواب من نكاح, أحاديث مختلطة في البيوع, أبواب من الديات, مسائل من الديات
şeklinde yer almaktadır.⁷⁶

3.3. *Emâli*'deki Rivâyetlerin Mukayesesi

Burada *Emâli*'deki rivâyet malzemesi, bazı Sünnî hadis mecmuaları ile mukayese edilecek; bu sayede *Emâli*'deki rivâyetlerin Sünnî hadis kaynaklarında yer alıp almadığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Böylece Zeydî oluşumun kendisine büyük bir kıymet atfettiği bu eserin ihtiva ettiği rivâyetlerin Sünnî hadis literatürünün önde gelen eserlerinde ne oranda yer aldığı somut verilerle ortaya çıkarılmış olacaktır.

Sünnî hadis külliyyatının III. (IX.) asırdaki meşhur örnekleri ile bu eserlerin muasırı olan *Emâli* arasında, rivâyet metinleri bakımından nasıl bir bağ söz konusudur? Çağdaşı olan Sünnî eserlere göre farklı bir isnad ağına sahip olan *Emâli*, ihtiva ettiği rivâyet metni ve sahabî râvîsi bakımından Sünnî hadis mecmuaları ile ne düzeyde bir benzerlik arz etmektedir? *Emâli*'deki hadisler, Sünnî hadis literatürü içerisinde en yüksek oranda hangi eserde bulunmaktadır? *Emâli*'deki rivâyetlerin Sünnî hadis edebiyatının mahsüllerindeki karşılığı nedir? Şayet varsa bu müşterek rivâyetlerde eksik yada ziyade kısımlar bulunmakta mıdır? Mukayeselerde bu gibi sorulara cevap aranacaktır. *Emâli* rivâyetleri ile mukayesede kullanılacak olan hadis mecmuaları şunlardır:

1. İmâm Mâlik (ö. 179/795); *Muvatta'*
2. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819); *Müsned*
3. Abdurrezzâk es-San'ânî (ö. 211/826); *Musannef*
4. İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849); *Musannef*
5. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855); *Müsned*
6. Dârimî (ö. 255/869); *Sünen*
7. Buhârî (ö. 256/870); *el-Câmiu's-Sahîh*

⁷⁶ Ahmed b. İsa, *Emâli*, 2: 1007, 1270, 1306, 3: 1458, 1479, 1595.

8. Müslim (ö. 261/875), *el-Câmiu's-Sahih*
9. İbn Mâce (ö. 273/887); *Sünen*
10. Ebû Dâvûd (ö. 275/889); *Sünen*
11. Tirmizî (ö. 279/892); *Sünen*
12. Nesâî (ö. 303/915); *Sünen*
13. İbn Huzeyme (ö. 311/924); *Sahih*
14. İbn Hibbân (ö. 354/965); *Sahih*
15. Taberânî (ö. 360/971); *Mu'cemü'l-kebir, Mu'cemü'l-evsat, Mu'cemü's-sağır*
16. Darakutnî (ö. 385/995); *Sünen*
17. Beyhakî (ö. 458/1066); *Sünen*

Ayrıca *Emâli*'de yaklaşık 2800 rivâyet bulunmaktadır. Eserdeki tüm rivâyetlerin mukayesesini yapmak çalışmanın hacmini artıracığından söz konusu karşılaştırma, *Emâli*'den örneklem olarak seçilen tahâret bölümü üzerinden gerçekleştirilecektir. Tahâret bölümü, 198 rivâyet içermekte olup yukarıda ifade ettiğimiz tespitleri somut olarak yansıtacak bir temsil kabiliyetine sahiptir. Benzerlik mukayesesinin sadece bir bölüm üzerinden yürütülmesi, eserin tamamı için kesin veriler anlamına gelmese de aradaki rivâyet benzerliğinin genel bir fotoğrafına ulaşmak bakımından oldukça önemli ipuçları sunacaktır.

Mukayeseye tabi tutulan eserler arasında, *Emâli* ile aynı sahâbîden nakledilen rivâyet oranının en yüksek olduğu eserler, % 6,0 benzerlik oranı ile *Müsned* (Ahmed b. Hanbel) % 5,0 ile *Sünen* (Beyhakî) adlı eserlerdir. Söz konusu eserler arasında aynı sahâbîden aktarılan rivâyet oranının en düşük olduğu eserler ise % 0,0 ile *Muvatta'* (İmam Mâlik) ve % 0,5 benzerlik oranı ile *Sünen* (Dârimî) adlı eserlerdir.

Bu durum, *Emâli*'nin isnad haritasında yer alan sahâbî râvînin Hz. Ali ile sınırlı tutulmasıyla yakından ilgilidir. Dolayısıyla Hz. Ali'nin *Emâli*'deki bu konumu, rivâyetlerin Sünnî hadis kaynaklarındaki versiyonlarının farklı

sahâbîlerden nakledilen hadislere tekabül ettiğini göstermektedir. Nitekim onlar da esere Muhammed b. Mansûr'un ilave ettiği hadislerin senedlerinde yer almaktadırlar. Öyle ki farklı sahâbîlerden nakledilen rivâyetlerin oranının en yüksek olduğu eserler, % 50,5 ile *Müsned* (Ahmed b. Hanbel) ve % 44,4 ile *Mu'cem* (Taberânî) adlı eserlerdir. Farklı sahâbîlerden nakledilen rivâyetlerin oranının en düşük olduğu eserler ise % 22 *Muvatta'* (İmam Mâlik) ve % 11,6 benzerlik oranı ile *Müsned* (Tayâlisî) adlı eserlerdir.

Mukayese sonuçlarından biri de *Emâli* metinleri ile Sünnî hadis metinleri arasında aynı lafızlarla rivâyet edilen hadislerin oranının oldukça az oluşudur. Buradan söz konusu hadis metinlerinin kısmen aynı lafızlarla aktarıldığı görülmekle birlikte daha çok birbirinden farklı ya da benzer lafızlarla nakledilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim *Emâli* ile aynı lafızlarla nakledilen rivâyet oranının en yüksek olduğu eser % 8,5 ile *Müsned* (Ahmed b. Hanbel) ve % 7,5 ile *Mu'cem* (Taberânî) adlı eserlerdir. Hadislerin aynı lafızlar kullanılarak aktarıldığı rivâyet oranının en düşük olduğu eserler ise % 0,5 benzerlik oranı ile *Müsned* (Tayâlisî), *Sahîhayn* (Buhârî-Müslim) ve *Sahîh* (İbn Hıbbân) adlı eserlerdir.

Bu durum, *Emâli* metinlerinin aynı lafızlarla Sünnî literatürde kısmen yer almakla beraber daha ziyade rivâyet malzemesinin farklı ve benzer lafızlarla eserlerde yer aldığına işaret etmektedir. Öyle ki benzer ya da farklı lafızlarla nakledilen rivâyet oranının en yüksek olduğu eserler, % 47,9 ile *Müsned* (Ahmed b. Hanbel) ve % 44,4 ile *Sünen* (Beyhakî) adlı eserlerdir. *Emâli* metinleri ile benzer ya da farklı lafızlarla nakledilen rivâyet oranının en düşük olduğu eserler ise % 9,5 benzerlik oranı ile *Muvatta'* (İmam Mâlik) ve % 12,6 benzerlik oranı ile *Müsned* (Tayâlisî) adlı eserlerdir.

Özetle *Emâli* adlı eserde yer alan rivâyet metinleri ve sahâbî râvîleri, Sünnî hadis literatürünün önde gelen eserleri ile değişen oranlarda benzerlik taşımaktadır. Bu benzerliğin en yüksek orana sahip olduğu eserin Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'i*, en düşük orana sahip olduğu eserin ise İmam Mâlik'in *Muvatta'ı* olduğu görülmüştür. Mukayeseye tabi tutulan eserler ile *Emâli*'de tercih edilen sened şemasınının birbirinden farklı oluşu, söz konusu benzerliğin isnad açısından çok metinler üzerinde benzeştiğini göstermiştir. Özellikle Muhammed b. Mansûr'un ilave ettiği hadislerin Sünnî hadis kaynaklarındaki rivâyet malzemesi ile örtüşmesi, *Emâli*'nin kendi sınıfında incelenmeye değer bir eser olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Zeydiyye başta Zeyd b. Ali olmak üzere gelenek içerisinde çok sayıda önemli şahsiyet yetiştirmiştir. Bunlardan biri de hiç şüphesiz Ahmed b. İsâ'dır. Yaşadığı zaman dilimi ve coğrafya göz önüne alındığında, Ahmed b. İsâ'nın 186/802'de başvurduğu başarısız isyan hareketinden sonra politik bir sessizliğe büründüğü görülmektedir. Aleyhinde gelişen siyasî ve sosyal şartlar, onu uzun bir müddet saklanmaya itmiştir. Bu bakımdan onun Sünnî câmiadan kendisiyle çağdaş olan birçok meşhur isimle herhangi bir irtibat kuramadığı görülmektedir. İncelediğimiz kadarıyla biz bu durumun, Halîfe Harun Reşid (170/786-193/809) döneminde 186/802'de başvurduğu isyan sonrası, Abbasî bürokrasisinin aleyhinde başlattığı sıkı takibatla yakından ilgili olduğunu düşünüyoruz.

Eser, başta Ali b. Ebî Tâlib'ten olmak üzere Ehl-i beyt kültürünün önde gelen imam ve râvîlerinden çeşitli hadis ve görüşler ihtiva etmektedir. Ahmed b. İsâ'nın içinde yer aldığı sened zincirinde Ehl-i beyt haricinde herhangi bir isme rastlanmamaktadır. Bu durum kısmen Ahmed b. İsâ'nın, Zeydî gelenek içerisinde benimsediği Cârûdî çizgi ile ilgilidir. Zira Betriyye'nin aksine Cârûdiyye sadece Ehl-i Beyt kaynaklı hadis ve görüşleri incelemektedir. Ancak biz bu durumun daha ziyade başarısız isyan hareketi sonrası Ahmed b. İsâ'nın içinde bulunduğu siyasî ve sosyal şartların tabii bir neticesi olarak mütalaa etmekteyiz. Talebesi Murâdî'nin esere ilave ettiği rivâyet ve görüşlerde ise ağırlıklı olarak Ehl-i beyt merkezli imam ve râvî grubu yer almakla beraber bu çatı dışından özellikle Sünnî kesimin de değer atfettiği çeşitli isimler bulunmaktadır. Bu durum, Murâdî'nin aktif olarak yönetim aleyhinde herhangi bir ayaklanmaya katılmamış olmasıyla yakından ilgilidir. O bu sayede mevcut yönetimin baskısından uzak kalarak Zeydiyye dışındaki kesimlerle de kısmen daha yakın bir ilişki kurabilmiştir. Bu bakımdan *Emâli*; aynı veya benzer içerikli rivâyetleri, birbirinden farklı ilmî geleneklerin benimsediği sened yapıları üzerinden ortaya koymaktadır. Bu durum *Emâli*'nin, çeşitli ilmî ve kültürel havzaların kendilerinden izler bulabileceği, farklı kanallar üzerinden ortak referanslar elde edebilecekleri önemli bir malzemeye sahip olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmada *Emâli*'nin ihtiva ettiği rivâyet malzemesinin Sünnî hadis literatürünün meşhur örneklerinde de kısmen yer aldığı görülmüştür. *Emâli*'de yer alan rivâyet malzemesi ile sahabî râvîlerin bir kısmının Sünnî kaynaklarda da yer almış olması eseri ayrıcalıklı kılmaktadır. Söz konusu ortak noktaların en fazla

olduğu eser, % 56,5 benzerlik oranı ile Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i iken bahse konu müşterek hususların en az yer aldığı eserin ise % 11,1 ile İmam Mâlik'in *Muvatta*'i olduğu tespit edilmiştir.

Sonuç olarak Sünnî camianın dışında, günümüze kadar varlığını sürdürmüş bir fırkanın önde gelen muhaddislerinden Ahmed b. İsâ'yı ve Zeydiyye'nin oluşum dönemine ait temel eserlerden biri olan *Emâlf*'nin incelemesini ele alan bu çalışmanın Zeydî hadis kültürüne ilişkin kendisinden sonraki çalışmalara katkı sağlayacağını umuyoruz.

Kaynakça

- A. K. Kazi, "Zeydî Fıkhının Gelişimine Dair Notlar", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Kadir Demirci, 1/1 (2014): 183-189.
- Ahmed b. İsâ, Ebû Abdillâh ibn Zeyd b. Ali b. el-Huseyn b. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 247/861). *Kitâbu ra'bi's-sad'*. thk. Ali b. İsmâ'il el-Müeyyed. Beyrut: Dâru'n-nefâis, 1410/1990.
- Ahmed b. İsâ, Ebû Abdillâh ibn Zeyd b. Ali b. el-Huseyn b. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 247/861). *Kitâbu ra'bi's-sad'*. thk. Ali b. İsmâ'il el-Müeyyed. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-mahacceti'l-beydâ, 1428/2007.
- Ahmed b. İsâ, Ebû Abdillâh ibn Zeyd b. Ali b. el-Huseyn b. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 247/861). *Kitâbu'l-'Ulûm*. der. Muhammed b. Mansûr el-Murâdî. yyy: yy, 1401/1981.
- Brockelmann, Carl. *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*. Arapça'ya çev. Abdulhalim en-Neccâr. Kahire: Dâru'l-ma'ârif, ty.
- Ca'fer Sübhânî. *Bühûs fi'l-milel ve'n-nihal dirâsetü mevzû'ıyyeti mukâreneti limezâhibi'l-İslâmiyye*. 2. Baskı. Kum: Müessesetü İmâm es-Sâdık, 1428/2007.
- Demirci, Kadir. *Zeydiyye'nin Hadis Anlayışı*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005.

- Ebû Abdillâh el-Alevî, Muhammed b. Ali b. Hasan el-Kûfî, (ö. 445/1053). *el-Câmi'u'l-kâfi fi fikhî'z-Zeydiyye*. thk. Abdullah b. Hammûd el-İzzî. Sa'de: Müessesetü'l-mustafâ es-sekâfiyye, 2014.
- Ebû Ca'fer et-Tûsî, Muhammed b. Hasan (ö. 460/1068). *Ricâlü't-Tûsî*. thk. Cevâd el-Kayyûmî. Kum: Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî, ty.
- Ebû Nasr el-Buhârî, Sehl b. Abdullah b. Dâvûd (ö. 341/952). *Sirru's-Silsileti'l-Aleviyye*. thk. Seyyid Muhammed Sâdık. Necef: Mektebetu'l-Haydariyye, 1962.
- Ebû'l-Abbas el-Hasenî, Ahmed b. İbrahîm (ö. 353/964). *el-Mesâbîh*. thk. Abdullah b. Ahmed el-Havsî. Amman: Muessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1422/2002.
- Emîn, Ebû Muhammed b. Abdilkerîm b. Ali b. Muhsin el-Âmilî (ö. 1952). *A'yânu's-Şîa*. thk. Hasan el-Emîn. Beyrut: Dâru't-ta'âruf, 1983.
- Fadile Abdulemir eş-Şâmî. *Târîhu'l-firkati'z-Zeydiyye*. Necef: Matbaatü'l-âdâb, 1974.
- Fahrüddîn Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer (ö. 606/1210). *Şeceratü'l-mübâreke fi ensâbi't-tâlibiyye*. thk. Seyyid Mehdî Recâî. Kum: Mektebetu Âyetullahi'l-Uzmâ, 1419.
- Gökalp, Yusuf. *Şîi Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydîlik*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.
- Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit (ö. 463/1071). *Târîhu medîneti's-selâm*. thk. Beşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 2001.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdillâh el-Cürcânî, (ö. 365/976). *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Mu'avvez. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdirrahmân b. İdrîs er-Râzî (ö. 327/938). *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1952.

- İbn Ebi'r-Ricāl, Ahmed b. Sālîh b. Muhammed b. Ali (ö. 1092/1681). *Matlau'l-budûr ve mecma'u'l-buhûr fî terâcimi ricâli'z-Zeydiyye*. thk. Abdurrahîb Muhammed Hucr. Yemen: Merkezü Ehli'l-Beyt, 2004.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd (ö. 456/1064). *Cemheretü ensâbi'l-'Arab*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârun. 5. Baskı. Kahire: Dâru'l-ma'ârif, ty.
- İbn 'Inebe, Ebû'l-Abbâs Cemâlüddîn Ahmed b. Ali (ö. 828/1424). *Umdetü't-tâlib fî nesebi âli Ebî Tâlib*. Riyad: Mektebetü't-tevbe, 2003.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Menî' el-Hâşimî (ö. 230/845). *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1999.
- İbnü'l-Vezîr, Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed (ö. 840/1436). *el-'avâsım ve'l-kavâsım fî'z-zebbi an sünneti Ebi'l-Kâsım*. thk. Şu'ayb el-Arnaûd. 2. Baskı. Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1996.
- İsfahânî, Ebû'l-Ferec Ali b. el-Huseyn b. Muhammed (ö. 356/967). *Mekâtilü't-tâlibiyyîn*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. 3. Baskı. Beyrut: Müessesetü'l-'Âlemî, 1998.
- Madelung, Wilferd. "Abu'l-Jârüd Hamdânî," *Encyclopaedia Iranica*. ed. Ehsan Yarshater. London: yy, 1985), 1: 327-328.
- Mahallî, Husameddîn Hamîd b. Ahmed b. Muhammed (ö. 652/1254). *el-Hadâiku'l-verdiyye fî menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*. thk. Murtaza el-Mahatvarî. San'a: Mektebetü Bedr, 1423/2002.
- Mahatvarî, Murtazâ b. Zeyd el-Hasenî (ö. 2015). *ez-Zeydiyye*. San'a: Mektebetü Bedr, 2014.
- Muhammed b. Mansûr, Ebû Ca'fer el-Kûfî (ö. 290/903). *Kitâbu'z-zikr*. thk. Yahya Sâlim İzzân. San'a: Mektebetü Bedr, 1417/1997.
- Mus'ab ez-Zübeyrî, Ebû Abdillâh (ö. 236/851). *Kitâbu nes Ebû Kurayş*. thk. Evariste Lévi Provençal. 3. Baskı. Kahire: Dâru'l-ma'ârif, 1982.
- Müeyyedî, Ebû'l-Huseyn Mecdüddîn b. Mansûr (ö. 2007). *et-Tuhef şerhu'z-zülef*. 3. Baskı. San'a: Mektebetü Bedr, 1417/1997.

- Müeyyedî, Ebû'l-Huseyn Meccüddîn b. Mansûr (ö. 2007). *Levâmi' u'l-Envâr*. Sa'de: Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmiyye, 1993.
- Nâtık Bilhak, Ebû Tâlib Yahyâ b. el-Huseyn el-Hârûnî (ö. 424/1033). *el-İfâde fî târîhi'l-eimmeti's-sâde*. 4. Baskı. Sa'de: Mektebetu Ehli'l-Beyt, 2014.
- Nâtık Bilhak, Ebû Tâlib Yahyâ b. el-Huseyn el-Hârûnî (ö. 424/1033). *Teysîru'l-metâlib fî Emâlî Ebî Tâlib*. thk. Abdullâh b. Hammûd el-İzzî. San'a: Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 2002.
- Nessâbî, Ahmed b. Muhammed b. Abdirrahmân. *Sirâcu'l-ensâb*. thk. Mehdî Recâî. Kum: Kütübhâne-i Umûmî Âyetullahi'l-Uzmâ Mar'âşi, 1409/1998.
- Özpınar, Ömer. *Hadis Edebiyatının Oluşumu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- Princeton University. "Library Catalog". Erişim: 2 Şubat 2018
<http://arks.princeton.edu/ark:/88435/8p58pf23k>
- Safedî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn (ö. 764/1363). *Kitâbu'l-vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaûd- Türkî Mustafâ. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 2000.
- Seyyid Ahmed Huseynî. *Müellefâtü'z-Zeydiyye*. Kum: Mektebetu Âyetullâhi'l-Uzma, 1413.
- Sezgin, Fuâd (ö. 2018). *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*. Arapça'ya çev. Fehmî Ebû'l-Fadl. Kahire: Câmî'atü'l-İslâmî, 1991.
- Tanrıverdi, Mustafa. *Zeydî Muhaddis Ahmed b. İsâ'nın Emâlî Adlı Eserinin Kaynakları ve Tasnîf Metodu*. Doktora Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2019.
- Tefrişî, Mustafa b. el-Huseyn (ö. 1030/1621). *Nakdü'r-Ricâl*. thk. Heyet. Kum: Müessesetu Âli'l-Beyt li İhyâi't-Türâs, 1318.
- Ucrî, Ali b. Muhammed. *Miftâhu's-sâde*. San'a: Müessesetu Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1424/2003.

- ‘Umerî, Ali b. Muhammed b. Ali el-‘Alevî (ö. 443/105’den sonra). *el-Mecdî fi ensâbi’t-tâlibîn*. thk. Ahmed Mehdevî ed-Dâmiğânî. Kum: Mektebetu Âyetullâhi’l-Uzma, 1380.
- Ümit, Mehmet. *Zeydiyye-Mu’tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali’den Kâsım er-Ressî’nin Ölümüne Kadar*. İstanbul, İsam Yayınları, 2010.
- Vecîh, Abdusselâm b. Abbâs. *A’lâmu’l-müellifîne’z-Zeydiyye*. Amman: Muessesetu’l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1999.
- Vecîh, Abdusselâm b. Abbâs. *Masâdiru’t-türâs fi’l-mektebeti’l-hâssati fi’l-Yemen*. San’a: Muessesetü İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1422/2002.
- Vezîr, Sârimuddîn İbrâhîm b. Muhammed (ö. 914/1508). *el-Felekü’d-devvâr fi ‘ulûmi’l-hadîs ve’l-fikhı ve’l-âsâr*. thk. Muhammed Yahya Sâlim İzzan. San ‘a, Sa’de: Mektebetü’t-türâsi’l-İslâmî, Dâru’t-türâsi’l-Yemenî, 1415/1994.
- Wilferd Madelung, “Ahmad b. ‘Isā b. Zayd”, *The Encyclopaedia of Islam*. 12: 48-49. Leiden: E. J. Brill Press, 2004.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed (ö. 748/1348). *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ’*. thk. Şuayb el-Arnaûd. 3. Baskı. Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed (ö. 748/1348). *Târihu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf. Beyrut: Dâru’l-ğarbi’l-İslâmî, 2003.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed (ö. 748/1348). *Mizânü’l-i’tidâl fi naqdi’r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. Beyrut: Dâru’l-ma’rife, ty.
- Ziriklî, Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali ed-Dımaşkî, (ö.1976). *el-A’lam kâmusu terâcimi li eşhuri’r-ricâlî ve’n-nisâi mine’l-‘Arabi ve’l-müstârabîn ve’l-müsteşrikîn*. 15. Baskı. Beyrut: Dâru’l-ilm li’l-Malâyîn, 2002.